

TEOLOGICZNA TRADYCJA CYRYLOMETODIAŃSKA W PAŃSTWIE KIJOWSKIM WŁODZIMIERZA I WIELKIEGO

Tadeusz KARABOWICZ
UMCS, Lublin

Misyjna działalność św. Cyryla i Metodego w Europie Południowej oraz w Czechach i na Morawach przygotowała szerszy grunt do chrystianizacji Słowian Wschodnich, a zwłaszcza Kijowa, przyczyniając się pośrednio do przyjęcia chrześcijaństwa w 998 roku przez władcę Państwa Kijowskiego księcia Włodzimierza I Wielkiego (ur. 956/958 - zm. 15 lipca 1015).

Znamienne, że po chrystianizacji Bułgarii misja cyrylometodiańska, już jako spuścizna teologiczna w jej oprawie językowej starosłowiańskiej, dociera nad Dniepr i staje się zaczynem rozwoju cerkwi bizantyjsko-greckiej na słowiańszczyźnie wschodniej. Z czasem tworzy ona trwały fundament cerkiewny na ziemiach ukraińskich, rosyjskich i białoruskich.

Chrzest księcia **Włodzimierza I Wielkiego** w 988 r. i jego ślub z siostrą cesarzy bizantyjskich **Bazylego II Bułgarobójcy** (976-1025) i **Konstantyna VIII** (1025-1028) księżniczką **Anną** poprzedzają według historyków dwa wydarzenia rangi teologicznej i politycznej. Są to: przekaz latopiśmienniczy o wyborze religii przez księcia Włodzimierza oraz wyprawa wojenna na Krym. Wybór religii wskazuje na przychylenie się księcia Włodzimierza do głosu rady bojarskiej, która poradziła, by wysłać poselstwa celem rozpoznania „najlepszej wiary”. Wybór padł na Bizancjum, a dodatkowym atutem stała się przywołana „grecka” mądrość księżnej **Olgi** - babki księcia Włodzimierza, wyznającej chrześcijaństwo, mimo że jej państwo było jeszcze pogańskie.

Pochód wojenny na Krym, którego celem było zajęcie Korsunia (czyli ówczesnego Chersonesu, będącego jednocześnie centrum handlowym greckim), doprowadził do spotkania i rozmów z cesarzami Bazylim II i Konstantynem VIII, a uwieńczony został oddaniem Korsunia Grekom, chrztem księcia Włodzimierza i ślubem z Anną¹.

Historyk ukraiński Mychajło Hruszewski w *Ilustrowanej historii Ukrainy* (Kijów-Lwów 1913) zwraca uwagę, że fakt wyboru wiary przez księcia Włodzimierza był dylematem dla cesarzy bizantyjskich. Uważali oni za mezalians wy-

¹ M. Czubytyj, *Istoria chrystianstwa na Rusy - Ukraini wid poczatku do 1353*, Rym-Nju Jork 1965, s. 279-287.

danie siostry za pogańskiego, obcego cywilizacji śródziemnomorskiej księcia słowiańskiego, znanego z wielożeństwa i mającego liczne potomstwo. Jak pisze Mychajło Hruszewski: za władcę barbarzyńskiego (*warwarśkoho wołodaria*).

Jednocześnie rozmowy o chrzcie państwa Włodzimierza i ślubie z księżniczką Anną trwały, a ich kulminacyjnym punktem była pomoc Włodzimierza w pokonaniu zbuntowanego wojewody **Wardy**, który ze swoim wojskiem podszedł pod Konstantynopol. Wówczas Bazyli i Konstantyn poprosili Włodzimierza o pomoc, za którą obiecali rękę księżniczki Anny oraz przysłanie szat i korony cesarskiej (późniejsza historiografia łączy ją z czapką Monomacha – symbolem państwowości moskiewskiej). Książę Włodzimierz wysłał na pomoc sześć tysięcy wojska, które, rozgromiwszy zbuntowanego wojewodę w 989 r., pozostało na służbie w Konstantynopolu. Gdy minęło niebezpieczeństwo, cesarze bizantyjscy zaczęli wycofywać się z obietnicy. Wówczas książę uderzył na bogatą prowincję Bizancjum – dawną kolonię grecką Krym, o której zajęciu (złupieniu) w Kijowie już od dawna tliła się myśl, a której los Grecy zabezpieczali traktatami z poprzednikami księcia Włodzimierza. Jak podaje **Dmytrij Tuptało** (1651-1709) w swoim dziele *Żywot Włodzimierza*, zawartym w *Czetiach-Minejach* (1684-1705)², książę zdobył Chersones poprzez odcięcie, za radą protojereja **Atanazego** (Anastasa), wodociągów ze słodką wodą od miasta.

Antyczne ruiny Chersonesu ukazują przepych świata grecko-bizantyjskiego z jego bogactwem kultury materialnej, sztuki zdobniczej, rzeźby, reliefu, malarstwa. Bazylika chrześcijańska w Chersonesie, odkryta przez archeologów w 1935 r., datowana na VI w. po Chrystusie, ma długość 32,5 m, szerokość 18,5 m³. Czy właśnie w niej znajdowało się baptysterium, w którego wodach zanurzył się książę Włodzimierz przyjmując chrzest - pozostanie przypuszczeniem, podobnie jak to, czy nosiła ona wezwanie patronalne św. Wasyla⁴, czy św. Zofii, jak podaje Dmytrij Tuptało w *Żywocie Włodzimierza*⁵. Stąd hipoteza o chrzcie księcia w domniemanym Wasylkowie może być skutkiem potraktowania jako nazwy miejscowej wezwania świątyni - św. Wasyla.

Czy książę Włodzimierz I chrzcił się w Korsuniu, czy może w Kijowie lub Wasylkowie? Latopisiec mówi o cerkwi św. Wasyla w Korsuniu, gdzie obok znajdował się pałac, w którym zamieszkał z Anną, by następnie udać się do swojego państwa. Ikonografia przedstawia Włodzimierza Wielkiego zanurzonego w chrzcielnicy (miniatura ikony z Latopisu radziwiłowskiego), w której książę przyjmuje chrzest w otoczeniu duchownych celebrujących obrzęd.

² Za: M. Sułyma, *Dawnia ukraińska literatura*. Chrestomatia, Kyjw 1991, s. 198.

³ Za: G. Sokołow, *Antyczne przemomorie*, Leningrad 1973, s. 173.

⁴ J. Fedoriw, *Istoria cerkwy w Ukraini*, Toronto 1967 (reprint: Lublin 1991, s. 38).

⁵ M. Sułyma, op. cit., s. 198.

W XIX w. ikonografia rosyjska w soborze św. Włodzimierza w Kijowie ukazuje na ikonie księcia zanurzonego w chrzcielnicy znajdującej się w apsydzie. Nad jego głową widnieje aureola - atrybut świętości.

Źródła latopiśmiennicze podają, że z Korsunia książe Włodzimierz udał się do Kijowa. W podróży towarzyszyła mu żona księżna Anna, wraz z licznym dworem oraz klerem bizantyjskim, „księżmi korsuńskimi”. Byli też z nim metropolita **Michał**, który przybył z cesarzówną z Konstantynopola, protojerej ojciec **Atanazy** (Anastas), wiozący do Kijowa relikwie męczennika św. Klemensa I, papieża (88-97 po Chrystusie), i św. Tytusa (Fiwa), ikony cerkiewne, naczynia oraz księgi liturgiczne.

Książe przybywając do Kijowa zerwał z tradycją pogańską, nakazując zniszczenie wyobrażeń bogów, których czczono dotychczas w jego państwie. By ukazać, że pogańscy bogowie nie mają żadnego wpływu na rzeczywistość zewnętrzną ochrzczonych, nakazał włóczyć po Kijowie centralnego bożka Peruna uwiązanego do końskiego ogona, bić kijami, by wreszcie wrzucić do Dniepru. Rozkazał przy tym, by pilnowano, aby Perun nie przyplął do brzegu, póki nie minie porohów na Dnieprze (czyli dotrze na stepowe rubieże ówczesnej Ukrainy graniczące z terytoriami Pieczyngów). Zapisano w latopisie, iż niektórzy bożkowie bronili się „krzykiem wielkim”, wypływaniem na brzeg, a Perun topiony w Nowogrodzie Wielkim w rzece Wołogow przemówił głosem ludzkim i płynął pod prąd, a gdy rzucano w niego kijami, złapał kij i cisnął w zgromadzonych na moście „uderzając niektórych boleśnie”⁶.

Na początki chrześcijaństwa w państwie kijowskim rzuca światło wydany przez Włodzimierza Wielkiego rozkaz ochrzczenia dwunastu synów, których miał dotychczas z różnymi żonami: **Izasaława**, **Mścisaława**, **Jarosaława** (późniejszy książę Jarosław I Mądry), dziedziczącego tron kijowski po ojcu, **Wsewołoda**, **Światopelka**, **Wyszesłaława**, **Światosłaława**, **Stanisłaława**, **Borysa**, **Gleba**, **Briaczysłaława** i **Sudysłaława**. Zostali oni poddani obrzędowi chrztu w źródle wypływającym z góry pod Kijowem, tworzącym sadzawkę, z której woda płynęła doliną do Dniepru. Na pamiątkę tego wydarzenia źródło otrzymało nazwę Chreszczatyk (ros. *Kreszczatik*), która później rozciągnęła się na nazwę ulicy, obecnie głównej arterii komunikacyjnej stolicy Ukrainy.

Następnie nakazał ochrzcić Kijowian w rzece Poczajnie (nieistniejącej obecnie), wpadającej do Dniepru. Aktu chrztu dokonał metropolita Michał, przybyły z żoną księcia Włodzimierza z Konstantynopola, w towarzystwie odprawiającego dziękczynne modły księcia i kleru.

Ochrzczeni w 989 r. synowie Włodzimierza I Wielkiego Borys i Gleb w roku 1015, roku śmierci księcia, zostali podstępnie zabici przez brata Światopelka,

⁶ Ibid., s. 200-203, szerzej: *Litopys Ruskyj*, Kyjiw 1989, s. 61-77.

księcia Turowskiego; wyniesieni na ołtarze w 1072 r.⁷ Jako świętych przedstawiano ich na ikonach: trzymają krzyże - symbol świętości, i miecze w pochwach - symbol męczeńskiej śmierci poprzez zaskoczenie. Późniejsza praktyka cerkiewna łączyła świętych Bory i Gleba z patronowaniem wojsku w tych miastach, gdzie znajdowała się cerkiew pod ich wezwaniem⁸.

Śmierć męczeńska braci Borysa i Gleba, a następnie Światosława rozpoczęła walkę o pierwszeństwo na tronie kijowskim między Światopełkiem a księciem Jarosławem I Mądrym.

Książę Światopełk poprosił o pomoc swojego teścia księcia **Bolesława Chrobrego**; z tradycji wyprawy kijowskiej pozostał wyszczerbiony miecz (Szczerbiec Bolesława, znajdujący się obecnie w zbiorach muzealnych na Wawelu). Zwycięzca książę Jarosław wypędził Światopełka poza granice państwa kijowskiego, gdzieś na zachód „między Czechy i Lechy”, jak pisze Mychajło Hruszewski w swojej *Ilustrowanej historii Ukrainy*. Stąd Jurij Fedoriw w *Historii Cerkwi na Ukrainie* (Toronto 1967, reprint Lublin 1991, s. 56) podaje, że Cerkiew wyniosła na ołtarze świętych Borysa i Gleba już w roku 1021, w sześć lat po ich śmierci, powtarzając tym samym tezę historyka rosyjskiego B. Makarego (Bułgakowa; *Istoria russkoj cerkwi*, Sankt-Petersburg 1857, s. 93) o ideale męczeństwa (strastnoterpstwa) wśród świeckich, których cerkiew bizantyjska niechętnie wyносиła na ołtarze⁹. Wspomnianą datę podaje „Powieść lat minionych” pod rokiem 6580 [1072], kiedy przeniesiono relikwie św. Borysa i Gleba do nowo zbudowanej cerkwi w Wyszharodzie pod Kijowem.

Dzień śmierci św. Borysa 24 lipca stał się świętem cerkiewnym, w późniejszym czasie dodano jako święto 5 września - dzień śmierci św. Gleba. W *Misiacesłowie* z początku XX w. pamięć męczenników św. Borysa i św. Gleba czczona jest pod trzema datami: 24 lipca, 5 września i 2 maja¹⁰. Ich brat Światosław, zabity w 1015 r. przez ludzi Światopełka, nie został ogłoszony świętym, mimo że zginął zdradziecko podobnie jak św. Borys i św. Gleb z rąk bratobójczych.

Scalenie terytorialne państwa kijowskiego przez Jarosława I Mądrygo po śmierci księcia Włodzimierza Wielkiego spotkało się ze sprzeciwem księcia Mścisława, który stworzył Księstwo Włodzimiersko-Czernihowskie. Spuścizna książęca w Czernihowie dorównywała Kijowowi, a sobór Spasopreobrażeński (Przemienienia Pańskiego) ufundowano w 1036 r., rok wcześniej od soboru Sofijskiego (1037) w Kijowie¹¹. I chociaż książę Mścisław zmarł w 1034 r., histo-

⁷ W. Horśkyj, *Swiati Kyjiwśkoji Rusi*, Kyjiw 1994, s. 95.

⁸ I. Kryłasowa, *Russkaja ikona XIV-XVI wiekow*, Leningrad 1988, s. 25 (w części katalogowej tablica 1-3).

⁹ W. Horśkyj, *op.cit.*, s. 94.

¹⁰ *Ibid.*, s. 94.

¹¹ J. Asiejew, *Mystectwo Kyjiwśkoji Rusi*, Kyjiw 1989, s. 15.

riografia ukraińska wiąże fundację soboru z imieniem księcia, tutaj bowiem został pochowany. Natomiast czernihowska scheda rodzinna męczeńskiej śmierci św. Borysa i św. Gleba pozwoliła na wzniesienie w latach 1120-1123 na terenie dawnego zamku książęcego soboru pod wezwaniem św. Borysa i św. Gleba (sobór Borysoglebski), który przypieczętował szerzenie się kultu synów Włodzimierza I Wielkiego na Ukrainie.

Książę Włodzimierz został wyniesiony na ołtarze jako święty Równy Apostołom (*Riwnyjapostołam*), a uwagi o jego świętości wyszły spod pióra zakonnika Ławry Kijowsko-Pieczerskiej **Jakiwa Mnicha** już w XI w. w dziele *Pam'jat' i pochwała Wołodymyrowi*¹². Oficjalna kanonizacja księcia Włodzimierza nastąpiła w 1240 r. po bitwie stoczonej ze Szwedami przez księcia **Aleksandra Newskiego**. Zwycięska bitwa pod Iżorą wypadła 15 lipca, w dzień śmierci (czy, jak podają źródła, zaśnięcia) księcia Włodzimierza, a włączenie do kalendarza cerkiewnego miało miejsce w XIV w. W 1254 r. *Latopis ipatijewski* nazywa księcia Włodzimierza świętym, a w 1311 r. została zbudowana cerkiew pod wezwaniem św. Włodzimierza w Nowogrodzie Wielkim.

Metropolita **Dmytrij Tuptało** w *Żywocie Włodzimierza* przedstawił księcia jako osobę świętą i bogobojną, dla której wiara chrześcijańska stała się źródłem istnienia.

Za czasów metropolity **Petra Mohyły** (1596-1647) został uroczystie odnowiony kult świętego Włodzimierza w postaci barokowej, tak charakterystycznej dla przełomu XVI i XVII w. na Ukrainie. W *Czasosłowie*¹³ modlitwy: *Troparion i Kondak* do „świętego Równego Apostołom Wielkiego Księcia Włodzimierza, który na chrzcie otrzymał imię Wasyl”, wspominają o odwadze i bogobojności księcia oraz o jego nagłej ślepotcie, której doznał w Chersonesie; dopiero gdy za namową księżniczki Anny ochrzcił się, odzyskał wzrok i cudownie został uzdrowiony. O zdarzeniu tym wspomina również w *Żywocie Włodzimierza* metropolita Dmytrij Tuptało. W niniejszej modlitwie cerkiewnej może ten fakt mieć znaczenie teologiczne: ślepotą to trwanie w wierze pogańskiej, mimo że babka księcia Włodzimierza Wielkiego, księżna Olga, była chrześcijanką, a przejście po akcie chrztu to wejście w rzeczywistość chrześcijańską. Modlitwa do św. Włodzimierza zawarta w *Troparionie i Kondaku* wiernie powtarza wydarzenia nagromadzone wokół kultu świętego z latopisów starokijowskich.

W XIX w. nowożytnie przedstawienie wyobraża św. Włodzimierza na ikonie jako starca z rozpogodzonym obliczem, długą brodą, w koronie cesarskiej, w ozdobnych szatach, w rękę trzymającego krzyż - symbol męki Chrystusa i chrztu

¹² Tytuły niektórych dzieł podaje się w brzmieniu ukraińskim, ze względu na tłumaczenia w XIX i XX w. z języka starocerkiewno-słowiańskiego na literacki język ukraiński.

¹³ *Czasosłow*, Warszawa 1925, s. 105-106.

swojego państwa. Zwrócony jest w stronę wschodu (Jerozolimy), ukazując tym samym ideę przypisywanego mu równoapostolstwa. W *Słowie o zakonie i lasce Hariona* ksiązę Włodzimierz został porównany do Apostołów Piotra i Pawła, Jana Teologa, Tomasza oraz Marka¹⁴.

W 1862 r. w centrum Kijowa podjęto wznoszenie soboru pod wezwaniem św. Włodzimierza (Wołodymyrśkyj sobór), którego budowa w stylu neobizantyjskim zakończyła się w roku 1886. Wnętrze świątyni wypełniają freski – malarstwa secesyjnego (malarstwo olejne na tynku) - ówczesna nowość oznaczająca faktyczne zerwanie z przeszłością ikonopisarską rosyjską (tzw. staroruską) i ukraińską (barokową). W ten sposób kult św. Włodzimierza został w Kijowie uwieczniony katedrą wzniesioną na jego cześć, przypieczętowując tradycję jego świętości w kolebce chrztu państwa kijowskiego.

W 1853 roku wzniesiono w Kijowie pomnik św. Włodzimierza usytuowany na wysokim brzegu Dniepru nieopodal klasztoru Michajłowsko-Zborowskiego. Włodzimierz I Wielki wyobrażony został w szatach książęcych, w prawym ręku dzierży krzyż, zwrócony jest w stronę rzeki Dniepr - symbolu Ukrainy.

Jeszcze za życia księcia Włodzimierza Wielkiego zaczął się szerzyć kult świętości jego babki księżnej **Olgi** (ukr. Olha, zm. 969), matki Światosława (zm. 972). W rodzie książęcych Rurykowiczów księżna Olga była chrześcijanką, mimo że państwo kijowskie jej męża **Igora** pozostawało pogańskie. Dla księżnej Olgi wzniesiono w Kijowie cerkiew Sofijską, zapewne przed rokiem 969, w której modliła się wraz z najbliższym otoczeniem.

Na ikonie cerkiewnej wyobrażona jest w książęcym stroju z insygniami, z krzyżem w prawej ręce, a w lewej trzyma model cerkwi jako symbol szerzenia wiary chrześcijańskiej. Według latopisu jej ciało spoczęło w 1007 r. w podziemiach cerkwi Bogurodzicy Desiatynnej (zniszczonej przez ordy Batijsy w 1240 r.). Zgodnie z tradycją, sarkofag z X-XI w., odkryty w XIX w. przez archeologów, to ten, w którym została pochowana księżna Olga, a resztki mozaiki (anfalionu) w centralnej części świątyni to posadzka z cerkwi Desiatynnej. Tradycja prawosławna wyznaczyła 11 lipca dniem poświęconym św. Oldze i wynosząc na ołtarze, uznawała ją Świętą Równą Apostołom.

Metropolita **Harion** w dziele *Słowo o zakonie i lasce* wspomina księżnę Olgę jako tę, która „przyniosła krzyż z Konstantynopola na Słowiańszczyznę Wschodnią”¹⁵.

Historiografia XIX w., tak rosyjska, jak ukraińska, twierdzi, że św. Olgę kanonizowano w XIII w., jeszcze przed najazdem mongolskim na Kijów, a cerkiew, której patronuje Bogurodzica Desiatynna, uważana była za miejsce cudow-

¹⁴ W. Horśkyj, op. cit., s. 53.

¹⁵ *Ibid.*, s. 24-27.

nych uzdrowień za przyczyną pochowanej w niej świętej Olgi. W ikonografii rosyjskiej przełomu XIX i XX w. umieszcza się w ikonostasie św. Olę po stronie Bogurodzicy, a św. Włodzimierza (wnuka św. Olgi) po stronie Chrystusa w trzecim rzędzie (*jarusie*) nad ikonami namiestnymi i świętami (*ikonami prazdnicznymi*). Przykładem takiego przedstawienia może być treść ikonostasu we Włodawie w cerkwi p.w. Narodzenia Najświętszej Marii Panny.

W *Powieści lat minionych* pod rokiem 6463 [955] latopisiec zapisał podróż księżnej Olgi do Konstantynopola, gdzie została ochrzczona, a swoją urodą i mądrością podbiła serce cara **Konstantyna VII Porfirogenta** z dynastii macedońskiej. Dmytrij Tuptało w *Knyhach żytij swiatych* (1795 r.) wspomina o wielkiej świętości księżnej Olgi oraz o jej dobroci względem poddanych.

Jej zasługi militarne zawierają się w przekazie historycznym. Mszcząc swego męża Igora, zabitego w 945 r. przez Drewlan (Polesie), podstępnie spaliła ich gród Iskorosteń: wypuściła gołębie z przywiązanymi do ich łap rozżarzonymi węgielkami, które spowodowały pożar Stąd. przedstawiana jest w malarstwie w XX w. jako trzymająca gołębie w ręku.

Książę Jarosław Mądry po śmierci księcia czernihowskiego Mściława przejął pod panowanie stolicę brata Czernihów, a po pokonaniu w 1036 r. Pieczyngów, którzy zagrażali Kijowowi, zajął się wzmocnianiem struktur państwowych, również poprzez działania takie, jak fundowanie cerkwi, sprowadzanie z Bizancjum ksiąg liturgicznych i ich kopiowanie w Kijowie, rozwijanie sztuki mozaikowej i ikonopisarskiej.

W 1037 r. zaczęto budować w Kijowie z fundacji księcia Jarosława okazały sobór św. Zofii (Mądrości Bożej), dla którego wzorem była architektura bizantyjska (hellenistyczno-wczesnochrześcijańska), a zwłaszcza bazylika Hagia Sophia w Konstantynopolu (532-537). Sobór Sofijski został wzniesiony jako wielokopułowa budowla na planie średniowiecznej bazyliki z pięcionawowym wnętrzem. W późniejszych czasach otrzymał sylwetkę barokową po przebudowaniu i rozbudowie w XVII-XVIII w. Z czasów Jarosława Mądrego zachowały się w nawie centralnej mozaiki oraz freski, które charakteryzuje bogactwo, rozmach estetyczny i harmonijna kompozycja teologiczna. W nawie głównej (tzw. pierwsze piętro) zachowały się balustrady chóru, w postaci dekoracyjnych płyt (ukr. *szyferni płyty*) z nieregularnym ornamentem dekoracyjnym. Z tego okresu pochodzi płyta z ornamentem plecionkowym, z pierwszej katedry św. Wacława na Wawelu¹⁶, być może przywieziona do Krakowa z Kijowa przez siostrę Jarosława księżniczkę **Marię Dobronieę**, żonę Kazimierza Odnowiciela.

¹⁶ B. Zientara, *Kazimierz Odnowiciel*, [w:] *Poczet królów i książąt polskich*, red. A. Garlicki, Warszawa 1980, s. 49.

W Soborze Sofijskim po śmierci w 1054 r. został pochowany książę Jarosław I, a tradycja jego grobu łączy się z marmurowym sarkofagiem (X-XI w.), znajdującym się obecnie w jednej z naw bocznych świątyni. Statyczna płaskorzeźba przypomina bizantyjsko-greckie znaleziska archeologiczne Chersonesu. Zwracają uwagę zwłaszcza krzyże wpisane w ornamentykę roślinną, winogrona, rozety oraz liście akantu. Jarosław I nie doczekał się wyniesienia go na ołtarze, atrybutem, którym obdarzyła go historiografia, pozostaje przydomek „Mądry” (ukr *Mudryj*).

Z okresu omawianego pochodzi ikona Bogurodzicy noszącej nazwę Włodzimierskiej. Jej popularność jako ikony cudownej wywodzi się z Bizancjum, skąd została przywieziona w 1136 r. do Kijowa i umieszczona w cerkwi w Wyszhorodzie (ros. Wyszgorod). Ikona ta z Kijowa została wywieziona przez księcia **Andreja Bogolubskiego** w 1154 (lub 1155) do Włodzimierza nad Kłazmą, a następnie w 1480 przewieziona do Moskwy, w XX znajdowała się w ekspozycji Galerii Tretiakowskiej. Ze względu na jej cudowną moc posiada wiele kopii, w tym bardzo starych: 1395 r. - sobór Zaśnięcia (Uspieński) w Moskwie, 1408 r. - Włodzimierz. Jest szczególnie czczona w Rosji (obroniła Moskwę w 1394 przed **Tamerlanem**, a w 1480 zawróciła wojska chana Achmata od granic Rusi moskiewskiej)¹⁷.

Tradycja piśmiennictwa teologicznego w Cerkwi kijowskiej formowała się według kanonu opracowanego w Bizancjum i dzieliła na dwie grupy. Pierwszą tworzyły księgi cerkiewne: ewangeliarze, apostoły i psalterze, zaliczane do grupy ksiąg ściśle liturgicznych, odpowiadające treścią Pismu Świętemu. Drugą stanowiły księgi ułożone na podstawie Starego i Nowego Testamentu oraz nauczają Ojców Kościoła, noszące nazwę ksiąg cerkiewno-liturgicznych: **służebniki, czasosłowy, trebniki, knihi molitwiennych piesnij, oktoichy, mineje**: misiaczna, obszcza, prazniczna, **triody**: postna, cwieta, **typikony** lub **ustawy, irmologiony i kanoniki**.

Chrzest Słowian południowych w rycie bizantyjsko-greckim (chrzest Bułgarii w 866 r.) przyniósł rozkwit piśmiennictwa religijnego w języku staro-cerkiewno-słowiańskim, a na przełomie IX i X w. kolebką tego piśmiennictwa stały się Presław i Ochryda, stąd po chrzcie państwa kijowskiego ta tradycja bizantyjska w jej staro-cerkiewno-słowiańskim kształcie została przeniesiona do Kijowa¹⁸.

¹⁷ E. Pokorzyna, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyni obrządku wschodniego z przydatkiem ikon maryjnych*, Warszawa 2001, s. 125.

¹⁸ Święci bracia i misjonarze Cyryl (ok. 827 - ok. 869) i Metody (820?-885), pochodzący z Salonik, zwani braćmi sołuńskimi, twórcy najstarszego pisma staro-cerkiewno-słowiańskiego (głagolicy) prowadzący misję na Morawach (od 863 r.), wprowadzili do liturgii język słowiański, uzyskując na to zgodę Rzymu (mimo sprzeciwu duchowieństwa niemieckiego), prawdopodobnie

Z okresu państwa kijowskiego zachowało się 21 zabytków piśmienniczych z obu kręgów: liturgicznego i cerkiewno-liturgicznego. Po upadku Kijowa wraz z różnicowaniem się obszaru ruskiego następował odmienny językowo rozwój piśmiennictwa w księstwach północnych (obecnej Rosji), na ziemiach ukraińskich i białoruskich (Wielkie Księstwo Litewskie).

Ewangeliarze w tradycji cerkiewnej to ułożone według klucza liturgicznego cztery ewangelie rozpoczynające Nowy Testament, napisane przez: św. Mateusza, św. Marka, św. Łukasza i św. Jana. Najstarsze ewangeliarze *aprakos* obok tradycyjnego podziału na rozdziały (*gławy*) i wiersze (*stichi*) dzielą się dodatkowo na *zaczała* (początki perykop). Na ich końcu znajdują się objaśnienia, jak należy w ciągu roku liturgicznego posługiwać się ewangeliarzem i jakie ewangelie czytać na mszy niedzielnej, jakie w święta kościelne oraz w zwykłe dni tygodnia. Składają się one z trzech części: dnia roku liturgicznego, rodzaju ewangelii i *zaczała*. Praktycznie wygląda to w ten sposób, że dana ewangelia rozpoczyna się ikoną ewangelisty (np. św. Marka), a na jej marginesach znajdują się objaśnienia, według których należy na mszy św. czytać ewangelię. Przed przystąpieniem do czytania następuje wypowiedzenie słów: „*Wa wremija ono...*” („Onego czasu...”). Stąd w praktyce liturgicznej ewangeliarze otrzymały nazwę *aprakos*, czyli „do praktycznego czytania”¹⁹.

Najstarszym zabytkiem piśmienniczym *aprakos* jest *Ewangeliarz Ostromira* (1056-1057) powstały w Kijowie z ewangeliarza staro-cerkiewno-słowiańskiego, który nie zachował się, a prawdopodobnie pochodził z Bizancjum²⁰. Jego system podziału na rozdziały i wiersze oraz czytelna ikonografia wskazują, że był przygotowywany do praktycznego używania w czasie liturgii oraz że służył temu celowi przez wiele lat. Z czasem trafił do zbiorów biblioteki klasztornej w Nowogrodzie Wielkim, by po ponownym odkryciu znaleźć się w XIX w. w Petersburgu (obecnie Państwowa Publiczna Biblioteka im. M. Sałtykowa-Szczedriny). Innymi ewangeliarzami, których dotyczy bogata literatura ze względu na średniowieczne pochodzenie, jest *Ewangeliarz reimski* z XI w. i *Ewangeliarz dobryłowski* z 1164 r., wykonany zapewne w którymś z klasztorów halicko-wołyńskich. Do grupy bliskiej tym ewangeliarzom należy zaliczyć *Ewangeliarz turowski* z XI w. z zachowanymi 20 stronicami rękopiśmiennymi, odnaleziony w XIX w. w cerkwi Spaskiej

dotarli na wschodnie rubieże państwa kijowskiego, pozostawiając jakąś bliżej nieznaną tradycję teologiczną. Jednakże po chrzcie Kijowa w 988 r. pismo staro-cerkiewno-słowiańskie rozwijało się własnym torem, aczkolwiek opartym na doświadczeniu cyrylo-metodiańskim. Niewykluczone, że Pismo Święte tłumaczone przez św. Cyryla, posłużyło do powstania *Ewangeliarza Ostromira* (1056-1057) w Kijowie i późniejszych odpisów średniowiecznych.

¹⁹ Szerzej na ten temat: *Ukraińska kultura XIII - pierwszej połowy XVII stulecia*, red. J. Isajewyc i in., t. 2, Kyjiw 2001, s. 629-701.

²⁰ H. Łohwyn, *Z hłybyn. Dawnia knyżkowa miniatura XI-XVIII stolit'*, Kyjiw 1974, s. 54-68.

(Przemienienia Pańskiego) w Turowie na Polesiu, przechowywany obecnie w Bibliotece Akademii Nauk w Moskwie²¹, oraz *Ewangeliarz orszański* z XIII w., odkryty w Orszy na Białorusi, znajdujący się w Bibliotece Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie²². W XIX w. z biblioteki katedralnej w Chełmie zdeponowano w prywatnym Muzeum Rumiancew w Moskwie *Ewangeliarz chełmski*, datowany na XIII w. Jest to najstarszy zabytek piśmiennictwa staro-cerkiewno-słowiańskiego związany z Księstwem Halicko-Wołyńskim²³. W latach 1556-1564 powstała na Wołyniu Ewangelia z Peresopnicy, zwana również Ewangelią hetmana Iwana Mazepy, z bogatą oprawą ikonograficzną, jeden z ostatnich rękopiśmiennych zabytków liturgicznych cerkwi na Ukrainie, jeżeli nie brać pod uwagę *Ewangeliarza żytomierskiego*, znanego pod nazwą *Ewangeliarza wołyńskiego*, z 1571 r., zaginionego na początku XX w. W 1581 r. została wydana *Biblia* w Ostrogu, drukowana przez **Iwana Fedorowycza**, nosząca nazwę *Biblii ostrogskiej*²⁴, a wraz z rozpowszechnieniem druku nastąpił powolny zanik praktyki ręcznego przepisywania ksiąg cerkiewnych na Ukrainie. Stąd historiografia ukraińska nie hierarchizuje ewangeliarzy wychodzących w XVI-XVIII w. Ewangeliarze wykonywane w drukarniach klasztornych posiadają najczęściej podobną szatę graficzną i ilustracje drzeworytnicze. Zwracają uwagę w ewangeliarzach indywidualne, bogato zdobione oprawy (*okłady*), najczęściej wykonane w złocie i srebrze, z emaliowanymi ikonami, przetykanymi szlachetnymi kamieniami. Także metryczki pisane w języku ukraińskim, którymi drukarnie cerkiewne i klasztorne opatrzywały swoje druki, umiejscawiają je w czasie historycznym. W praktyce liturgicznej występowały dwa typy ewangeliarzy: wielki, posiadający bogato zdobione *okłady* do czytania w trakcie liturgii sprawowanej przez metropolitów, arcybiskupów i biskupów diecezjalnych (był wnoszony uroczyście z carskich wrót i czytany przed wiernymi, ułożony na odpowiednim pulpicie zwanym analogionem, *analogiem*), i mały - do czytania w okresie procesji, nabożeństw pogrzebowych i innych.

W tradycji cerkiewnej ewangeliarze były wykorzystywane również do czytania nad zmarłymi osobami duchownymi, natomiast nad zmarłymi świeckimi czytano psalterz (z kafizmami), a z małego ewangeliarza odczytywano jedynie odpowiednią ewangelię w czasie nabożeństwa pogrzebowego (*panichidy*).

²¹ *Historia bielaruskaha mastactwa*, red. G. Martileu, t.1, Mińsk 1987, s. 90-95. Turów był stolicą Księstwa Turowskiego księcia Światopełka, tutaj działał biskup Cyryl z Turowa (ok. 1182?), kaznodzieja i moralista, domagający się jedności Kościoła ruskiego, autor kazań i traktatów, m.in. *Pritcza o czelawieczeskoj duszy i tielesi*. W XIII w. zależne od Księstwa Halicko-Wołyńskiego, a od XIV w. w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego.

²² *Ibid.*, s.95.

²³ Materiał niesygnowany nazwiskiem *Cholmska rukopysna jewanhelija z XIII stolittia*, [w:] *Cerkownyj kalendar na 1968 rik*, Warszawa 1968, s. 72-75.

²⁴ Szerzej na ten temat: I. Ohijenko, *Istoria ukrajinśkoho drukarstwa*, Lwiv 1925.

Największy zbiór ewangeliiarzy znajdował się w posiadaniu Ławry Kijowsko-Pieczerskiej, znacznie rozproszony w latach trzydziestych XX w., oraz w Ławrze Począjowskiej na Wołyniu.

Apostoł (*Dzieje Apostolskie*) to księga cerkiewna zawierająca tę część *Nowego Testamentu*, gdzie po ewangeliach znajdują się *Dzieje Apostolskie*, *Listy Apostołów* i *Listy św. Pawła* (bez *Apokalipsy św. Jana*), czyli fakty z życia apostołów Piotra i Pawła opisane przez św. Łukasza ok. 64 r. po Chrystusie. Apostoł, podobnie jak ewangelia podzielony na rozdziały, wiersze i *zaczęła*, z objaśnieniem na końcu księgi, jak i kiedy czytać *zaczęła*, czytany był podczas liturgii przed ewangelią. W odróżnieniu od ewangelii, którą mógł czytać tylko diakon, prezbiter i biskup, apostoła czytał uprawniony lektor (tak zresztą jak w całym chrześcijaństwie) z ogłoszeniem uroczystego responsorium śpiewanego na dany ton poprzez wypowiedzenie słów początkowych „*Prokimen hłas*”. W różnych sytuacjach, przy braku lektora, robił to kapłan. Czytaniu towarzyszyło okadzanie ołtarza, ikonostasu i wiernych. Drukarnie klasztorne zgodnie z przeznaczeniem uformowały zdobnictwo okładek apostołów, które na ogół nie wyszły poza skromne oprawy skórzane lub płóciennie-materiałowe z wyjątkiem przeznaczonych dla biskupów. Apostoły XVI-XVIII w. są natomiast bogato ilustrowane grafiką drzeworytniczą. Apostoł wydany we Lwowie w 1574 r. przez Iwana Fedorowycza zawiera dla przykładu herb miasta Lwowa oraz znak wydawniczy drukarza, cechuje go jasność treści i charakterystyczny układ kompozycyjny stronic.

Psalterz (*Psalterz*) to księga psalmów tłumaczona z języka hebrajskiego na staro-cerkiewno-słowiański w Bizancjum i upowszechniona po 988 r. w praktyce cerkiewnej Kijowa. Był wykorzystywany w liturgii, a niektóre psalmy weszły na stałe do różnych części mszy św. Psalterz jest podzielony na dwadzieścia części (*otdielenij*), nazywanych kafizmami; każdą kafizmę tworzą trzy części zwane słowami (stąd ich nazwa praktyczna *tetro*).

Kafizma dosłownie oznacza: czytanie z psalterza, w czasie którego można siedzieć. Kafizmy obejmują: pierwsza psalmy 1-8, druga psalmy 9-16, trzecia psalmy 17-23, czwarta psalmy 24-31, piąta psalmy 32-36, szósta psalmy 37-45, siódma psalmy 46-54, ósma psalmy 55-63, dziewiąta psalmy 64-69, dziesiąta psalmy 70-76, jedenasta psalmy 77-84, dwunasta psalmy 85-90, trzynasta psalmy 91-100, czternasta psalmy 101-104, piętnasta psalmy 105-108, szesnasta psalmy 109-117, siedemnasta psalm 118, osiemnasta psalmy 119-138, dziewiętnasta psalmy 139-142, dwudziesta psalmy 143-150²⁵. Po każdej kafizmie następuje modlitwa kończąca, a po całym psalterzu modlitwy go zamykające oraz modlitwa „*Posledowanie*”, odmawiana nad zmarłym. Podział psalterza staro-cerkiewno-słowiańskiego na dwadzieścia kafizm potwierdza praktykę indywidualnego podziału psalterza w

²⁵ Szerzej na ten temat: *Molitosław i Psaltir*, Moskwa 2001, s. 716.

zbiorach hebrajskim (masoreckim), greckim i łacińskim, mimo że wszystkie zawierają tę samą liczbę psalmów - 150²⁶. W hebrajskim zapisie nie było stałego systemu podziału na poszczególne psalmy, jego ustalenie mogło wykształcić się pod wpływem przekładu greckiego (Septuaginta), z którego zaczerpnął również przekład łaciński (Wulgata)²⁷.

Oprócz psalterza tzw. prostego występuje jeszcze psalterz *sledawanyj*, zawierający *czasosłow*, *tropariony* i *kondaki*, wybrane ze wszystkich ksiąg liturgicznych, oraz psalterz posiadający okannonik, który należy czytać przed przystąpieniem do komunii świętej. Wśród najstarszych psalterzy odwołujących się do bizantyjskiej tradycji starocerkiewno-słowiańskiej i średniowiecznego zdobnictwa ikonograficznego należy wymienić *Psalterz kijowski* z 1397 r. (Biblioteka im. M. Sałykowa-Szczedriny w Petersburgu), posiadający na marginesach ilustracje o silnie nasyconej kolorystyce i piękne liternictwo wykonane krojem pisma *ustaw liturgiczny*²⁸. W 1624 r. w drukarni Ławry Kijowsko-Pieczerskiej staraniem archimandryty **Jelyseja Pleteneckiego** ukazał się *Psalterz Proroka Dawida*, tłumaczony z oryginału dla potrzeb Cerkwi kijowskiej²⁹. W odróżnieniu od psalterzy przepisywanych ręcznie, jest on dwukolorowy: teksty główne pisane kolorem czarnym i tytuły drukowane czcionką koloru czerwonego. Zdobia go drzeworyty charakterystyczne dla wszystkich ukraińskich druków ukazujących się w drukarniach klasztornych w Kijowie, Lwowie, Poczajowie i Ostrogu, a także okazjonalnie, np. w Kryłosie k. Halicza.

Do grupy ksiąg cerkiewno-liturgicznych należy **ślužebnik**, zawierający stałe i zmienne modlitwy na czas liturgii oraz porządek *weczirni* (nabożeństwa wieczornego, odpowiednika nieszpórów) i *utreni* (jutrzni). Uzupełniają go wersety śpiewane na dany ton, *welyczannia* i *misiacesłow*, czyli spis świętych codziennie przypominanych przez cerkiew w czasie nabożeństwa. W ukraińskiej praktyce liturgicznej ukształtował się również *Ślužebnyk archyjerejskij* (zwany też *archyjerejskym czynownykom* - mszał biskupi), różniący się od zwykłego służebnika tym, że są w nim modlitwy na poświęcenie antymins, wyświęcenie lektora (do czytania apostoła), diakona i kapłana. Służebnikowi biskupiemu i diakońskiemu wydanemu w Kijowie w 1629 r. bogatą i piękną szatę graficzną nadali najlepsi ówczesni drzeworytnicy drukarni Ławry Kijowsko-Pieczerskiej. Służebnik wydany

²⁶ *Ibid.*, s. 245-683.

²⁷ Ks. J. Sadzik, *O Psalmach*, [w:] Cz. Miłosz, *Księga psalmów*, Kraków 1998, s. 5-47.

²⁸ Reprint Psalterza ukazał się pod nazwą *Kijewskaja psaltir. Issledowanie o Kijewskoj Psaltiri*, z objaśnieniami G. Wzdornowa, Moskwa 1978. *Ustaw liturgiczny* - najwyższy stopień pisma starocerkiewno-słowiańskiego obok *póhustawu* i *skoropisu cerkiewnego*, stosowany przy kopiowaniu ksiąg cerkiewnych, cerkiewno-liturgicznych i hramot ruskich od IX do XV w., wyparty w praktyce przez księgi drukowane.

²⁹ D. Stepowyk, *Ukraińska hrafiika XVI-XVIII stolit'*, Kyjiw 1982, s. 212-243.

w Kijowie w 1746 r. został oprawiony w bogate okładki grawerowane w złocie, srebrze i kontrastującej czerni wypełniającej płaszczyzny nieozdobione. Jest przykładem sztuki barokowej rozwijającej się w realiach XVII, a XVIII w. Naśladującej wyroby jubilerskie złotnika Iwana Rawycza, działającego w Kijowie przed i po 1747 r.³⁰

Czasosłow to modlitwy rozpoczynane od wschodu słońca, zebrane w księdze cerkiewno-liturgicznej, zawierającej cztery *czasy* (godziny): *pierwszy czas*, *trzeci czas*, *szósty czas*, *dziewiąty czas*. Księga pomaga duchownym trwać na modlitwie o każdej porze dnia. Jest wykorzystywana również przez psalmistów i chór cerkiewny na *krytosie* (chórze). Wyznacza porządek nabożeństw codziennych, stałych i zmiennych, w liturgii cyklu tygodniowego lub rocznego z podaniem kalendarza liturgicznego - *horologionu*. *Czasosłow* można porównać z brewiarzem, miał on szerokie zastosowanie w liturgii i większość bibliotek cerkiewnych posiadała go w zbiorach.

Trebnik ta zbiór modlitw okazjonalnych i rytualnych towarzyszących posługom religijnym w cerkwi. W trebniku znalazły się reguły i porządek modlitw odnoszących się do sakramentów i błogosławieństw, w połączeniu z *liturgikonem* tworzących księgę zwaną *euchologionem*. Trebnik nie zawiera modlitw dotyczących sakramentu komunii świętej i wyświęcenia kapłana, mają one miejsce w innych księgach cerkiewno-liturgicznych. Dla przykładu modlitwy obrzędu sakramentu kapłaństwa znajdują się w *Służebniku archijerejskim*. W 1646 r. w drukarni Ławry Kijowsko-Peczerskiej wyszedł *Euchologion* lub *Wielki Trebnik* metropolity Petra Mohyły. Nad szatą graficzną tego dzieła pracował mistrz **Illa**, który ozdobił księgę ilustracjami drzeworytniczymi i zastawkami oraz umieścił herb metropolity Petra Mohyły³¹. *Trebnik* zawiera m.in. drzeworyt przedstawiający sakrament małżeństwa, podczas którego nad młodą parą trzymane są wianki mirtowe - zgodnie z późniejszą tradycją Cerkwi greckokatolickiej, w odróżnieniu od przejętej z Rosji tradycji na Ukrainie Wschodniej, Wołyniu, Podlasiu i Chełmszczyźnie - trzymania koron.

Kniha molitwiennych piesnij zawiera pieśni na różne święta cerkiewne, z zaznaczeniem responsorium śpiewanego na dany ton, także nuty i słowa odpowiednich modlitw. *Knihi molitwiennych piesnij*, wydawane w drukarni Ławry Kijowsko-Peczerskiej oraz w innych drukarniach na Ukrainie w XVI-XVIII w., ozdobione były bogatymi ilustracjami i zastawkami. Tytuły oraz inicjały akapitów drukowano kolorem czerwonym. *Knihi* stanowią ważny element w tradycji wielogło-

³⁰ M. Petrenko, *Kyjewo-Peczerśkyj derżawnyj istoryko-kulturnyj zapawidnyk*, Kyjiw 1981, s. 94-95. *Antymins* - jedwabna lub płócienna chusta przedstawiająca scenę złożenia Chrystusa do grobu, rozkładana na *prestole* — ołtarzu do sprawowania Eucharystii w cerkwi.

³¹ D. Stepowyk, *op. cit.*, s. 58-60 i 301.

sowego śpiewu cerkiewnego, udoskonalonego przez kompozytorów ukraińskich **Maksyma Berezowskiego** (1745-1777) i **Dmytra Bortniańskiego** (1751-1825).

Oktoichy lub **osmigłasniki** to księgi zawierające materiał liturgiczny przeznaczony dla chóru i psalmisty do odśpiewania podczas nabożeństw w cerkwi w ciągu tygodnia oraz rozłożony w ciągu roku według ośmiu tonacji (głosów) śpiewu liturgicznego w cyklu ośmioletnim. Każdy tydzień cyklu śpiewa się w tonacji odpowiedniej do jego przeznaczenia, np. pierwszy tydzień tonacja pierwsza, drugi tydzień tonacja druga. Po zakończeniu ósmego tygodnia i odpowiednio ósmej tonacji powtarza się cykl ośmiu tygodni i tonacji, np. dziewiąty tydzień - tonacja pierwsza, dziesiąty tydzień - tonacja druga itd. Zawarte w oktoichach lub osmigłasnikach materiały to *tropariony* - pieśni cerkiewne zbudowane z kilku wersów, opisujące życie i zasługi poszczególnych świętych, *kondaki* (*kondakiony*) - pieśni uzupełniające lub wyróżniające cechy świętego, *kanony* - pieśni pochwalne kierowane do świętego lub Cerkwi, składające się z czterech *troparionów* i jednego *hirmosu*. Autorem porządku cyklu ze śpiewem ośmiotonacyjnym jest **św. Jan Damasceński** (ok. 650 - ok. 749), chrześcijański teolog żyjący w bizantyjskim klasztorze św. Saby koło Jerozolimy.

Wczesne uformowanie się klasztorów w państwie kijowskim sprzyjało rozwojowi nabożeństw opartych na treści oktoichów. Stały się one ważnym fragmentem życia klasztorowego, bez nich śpiew liturgiczny w cerkwi byłby pozbawiony charakterystycznego bogactwa wielogłosowego.

Mineje to księgi świąt stałych w cerkwi według cyklu nieruchomego, dzielą się na: **miesięczne, ogólne i świąteczne**.

Mineje miesięczne składają się z dwunastu oddzielnych ksiąg odpowiadających podziałowi roku na dwanaście miesięcy. Zawierają modlitwy do świętych na każdy dzień, nabożeństwa ku czci Trójcy Świętej i Najświętszej Marii Panny, przypadające na dany dzień miesiąca. W praktyce ukraińskiej w XVII-XVIII w. łączono mineje miesięczne po dwie, w ten sposób mieściły się w sześciu, a nie dwunastu księgach. Na przykład mineja z 1761 r., wydana w drukarni Ławry Poczajowskiej na Wołyniu, została podzielona na: styczeń, luty - pierwsza księga, marzec, kwiecień - druga itd. Ikonografię minei charakteryzuje bogactwo zastawek i końcówek, każdy miesiąc poprzedza ikona drzeworytnicza. W księdze tytuły główne, pierwsze litery akapitów i śródtytuły drukowane są kolorem czerwonym, a teksty modlitw kolorem czarnym.

Mineja ogólna (*obszcza*) zawiera żywoty świętych i opisy ich męczeństwa, przeznaczone do czytania. Specyfika minei ogólnej polega na tym, że używano jej do nabożeństw ku świętym, którym nie poświęcono oddzielnego miejsca w minei miesięcznej.

Mineja świąteczna (*praznyczna*) zawiera nabożeństwa największych świąt, wybranych z minei miesięcznych.

W praktyce klasztornej mineje były księgami dnia codziennego, życia braci zakonnej. Starano się, by mnisi w swoich celach posiadali mineje prywatne. Również parafie w bibliotekach miały mineje miesięczne, ogólne i roczne.

Triod (*triodon*) to ogólna nazwa księgi cerkiewno-liturgicznej zawierającej porządek nabożeństw świąt ruchomych. Jej części: **triod postna** i **triod cwiтна**, dotyczą okresu Wielkiego Postu i Zmartwychwstania Pańskiego. Triod postna wypełniona jest przez kanony składające się z trzech pieśni przeznaczonych na niedziele przygotowania (*podgotowlennyje*), od niedzieli, w której czytane są na mszy ewangelie o celniku, następnie o faryzeuszu poprzez wszystkie dni Wielkiego Postu do Zmartwychwstania Pańskiego. *Triod cwiտnaja* zawiera kanony od niedzieli Zmartwychwstania do pierwszej niedzieli po Zesłaniu Ducha Świętego (niedziela Wszystkich Świętych), czyli tydzień po Zielonych Świątkach. *Triod postnaja* wydana w typografii Ławry Kijowsko-Pieczerskiej w 1627 r. posiada bogatą oprawę drzeworytniczą oraz zastawki i końcówki. Autorem ikonografii jest bliżej nieznanym monografista podpisujący się na drzeworytach TT³². Podobny charakter ma triod cwiտnaja wydana w Kijowie w 1631 r. Historiografia ukraińska rozwój piśmiennictwa związanego z porządkiem świąt ruchomych łączy z osobą metropolity **Petra Mohyły**, który w latach 1627-1633 był archimandrytą Ławry Kijowsko-Pieczerskiej i mógł inicjować wydanie triod postnej (z 1627) i cwiտnej (z 1631 r.).

Typikony lub **ustawy** (reguły) zawierają pełny opis materiałowy rytuału nabożeństw cerkiewnych na wszystkie dni roku i wskazówki, jak korzystać z różnych ksiąg cerkiewno-liturgicznych.

Irmologij (*hirmologiori*) to zbiór pieśni na najważniejsze święta roku i pierwsze wiersze kanonów (*hirmosów*)³³.

Mówiąc o przebogatej tradycji ksiąg ściśle liturgicznych, a więc ewangelarzy, apostołów i psalterza oraz ksiąg cerkiewno-liturgicznych opartych na teologii Kościoła pierwszego tysiąclecia po Chrystusie, należałoby zadać pytanie, jaką rolę w tradycji bizantyjskiej, a tym samym staro-cerkiewno-słowiańskiej i w prawosławiu odgrywała (odgrywa) **Apokalipsa św. Jana**, która należy do kanonu ksiąg cerkiewnych, lecz nie jest czytana w czasie liturgii, tylko w przypadających w roku liturgicznym okresach postu, więc jakby zatrzymuje się na progu Wielkich Tajemnic mszy świętej. W 1625 r. w Kijowie została wydana *Apokalipsa z tłumaczeniem (z tołkowaniem)* graficznie przygotowana przez wspomnianego już autora podpisującego się TT³⁴. W 1703 r. w Kijowie ukazał się *Nowy Testament* w opracowaniu typograficznym **Leontija Tarasewycza**, z wyobrażeniem

³² D. Stepowyk, *op. cit.*, s. 187.

³³ E. Pokorzyna, *op. cit.*, s. 74-78.

³⁴ D. Stepowyk, *Leontij Tarasejpycz i ukraińskie mystectwo barokko*, Kyjiv 1986, s. 15.

Chrystusa jako Syna Człowieczego obleczonego w szatę z siedmioma gwiazdami i siedmioma świecznikami, powielającym prawie w nieniezmienionej formie ikonograficznej³⁵ przedstawienie z roku 1625 zaczerpnięte prawdopodobnie z układu kompozycyjnego grafiki drzeworytniczej kręgu zachodnioeuropejskiego³⁶.

³⁵ *Ibid.*, s. 203.

³⁶ Szerzej na ten temat: A. Gromek, *Wpływ grafiki zachodniej na ilustracje ukraińskich druków liturgicznych w wieku XVII i XVIII*, „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, t. VII-VIII, Kraków 1998, s. 319-337.